

Manastırlı Mehmed Rifat'ın Manzum İlmihal'indeki İman Bahsi Üzerine Bir Değerlendirme

Hüseyin Şıra

 <https://orcid.org/0000-0002-7690-2217> | hsira@aybu.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Öz

Edebiyat, tarih boyunca din ile etkileşim halinde olmuştur. Bu kimi zaman edebi metinlerin dini argümanlardan istifade edilmesi kimi zaman da dini konuların edebiyat marifetiyle anlatılması şeklinde gerçekleşmiştir. Türklerin İslam'ı kabulüyle birlikte gelişen edebiyatları içerisinde de dini temalar büyük bir yer tutmuştur. Allah Teâla, Hz. Peygamber, Kur'an ve tasavvuf kaynaklı tevhid, münâcât, na't, mevlid, hilye, kısâs-ı enbiyâ, menâkıbnâme gibi pek çok dini edebi tür ortaya çıkmıştır. İman, ibadet ve ahlak konularını esas alan müstakil tarzda eserlerin varlığı daha eskilere dayanmakla birlikte ilmihal şeklinde yazılan manzum metinlerin miladi 16. asra kadar uzandığı bilinmektedir. Fıkıh ya da Kelam konularının bir kısmını konu almasının yanı sıra genel olarak bilinmesi gereken 32 farz, 54 farz gibi temel dini bilgileri ele alan pek çok manzumenin yazıldığı görülmüştür. Bu çalışmada 19. asrın ikinci yarısında Osmanlı'da yenilik hareketlerinin hız kazandığı bir dönemde asker, devlet adamı, dilci ve oyun yazarı olarak ön plana çıkan Manastırlı Mehmed Rifat'ın *Manzum İlmihal*'indeki iman bahsi ele alınmıştır. Toplamda 22 bölüm ve 247 beyitten oluşan manzumenin incelenen bölümü Mukaddime ile birlikte iman şartlarının anlatıldığı ilk 114 beytin ele alındığı kısımdır. Geniş bir muhatap kitlesine hitap etme gayesi gütmeyen bu eserin daha çok sıbyan mekteplerindeki talebelerin İslam dininin inanç ve ibadet esaslarını kolay ve akılda kalıcı bir şekilde öğrenmelerini amaçladığı görülmüştür. Nitekim eserin başında da değinilen bu hususun metin boyunca sade ve anlaşılır bir dil kullanmak suretiyle gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Bu metnin üslup ve tarzının günümüz din eğitimi faaliyetlerinde de kullanılıp kullanılmayacağı hususuna değinilmiştir. Ayrıca metnin kendinden önce yazılmış ve türünün en meşhur örneklerinden olan Birgivi'nin *Vasiyetnâme*'sinin ilgili kısımlarıyla bir mukayesesi yapılmak suretiyle benzer ve ayrı yönleri üzerinde de genel olarak durulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Türk İslam Edebiyatı, Mesneviler, Manzum İlmihal, Kelam, İman.

Etik Beyan	Bu çalışma, 4. Türkiye Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan “Manastırlı Mehmed Rifat’ın Manzum İlmihal’indeki İman Bahsi Üzerine Bir Değerlendirme” adlı tebliğin geliştirilmiş hâlidir.
Türü	Makale
Geliş Tarihi	10.08.2024
Kabul Tarihi	05.01.2025
Yayın Tarihi	15.01.2025
Kategori	Sosyal ve Davranış Bilimleri, Eğitim
Araştırma Alanı	Türk İslam Edebiyatı
Konu	Mesneviler
Sempozyum	:
Adı	4. Türkiye Sosyal Bilimler Sempzyumu
Web	https://sempozyum.okuokut.org/tsbs/article/view/646
Yer ve Tarih	Çevrim İçi - 26-31 Ağustos 2024
Sponsor	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi; Oku Okut Derneği
Bildiri Oturum Bilgisi	1. Oturum - 26 Ağustos 2024 Pazartesi 13:00 - 14:30
Telif Hakkı	© 2025 Hüseyin Şıra. Yazar telif hakkını elinde tutarak yayımcıya uygun lisans ile yayım izni vermiştir.
Lisans	
Yayımcı	Oku Okut Yayınları
Kaynak Gösterimi	Şıra, Hüseyin. “Manastırlı Mehmed Rifat’ın Manzum İlmihal’indeki İman Bahsi Üzerine Bir Değerlendirme”. <i>TSBS Bildiriler Dergisi</i> 4 (2025), 253-268. https://doi.org/10.55709/tsbsdergisi.646

An Evaluation of the Subject of Faith in the Manzum İlmihal of Manastırlı Mehmed Rifat

Hüseyin Şıra

 <https://orcid.org/0000-0002-7690-2217> | hsira@aybu.edu.tr

Assist. Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara, Türkiye

Abstract

Literature has interacted with religion throughout history. This has sometimes been achieved by using religious arguments in literary texts and sometimes by explaining religious issues through literature. Religious themes also occupied a large place in the literature that developed with the Turks' acceptance of Islam. Many religious literary genres such as tawhid, munacat, na't, mawlid, hilya, qisas-i enbiya, and menaqibname have emerged based on Allah, the Prophet Muhammad, the Qur'an and Sufism. Although the existence of independent works based on faith, worship and morality dates back to earlier times, it is known that verse texts written in the form of catechism date back to the 16th century. It has been seen that many poems have been written that deal with some of the subjects of Fiqh or Theology as well as basic religious information that needs to be known in general, such as 32 fard and 54 fard. In this study, the issues of faith in the *Manzum İlmihal* of Manastırlı Mehmed Rifat, who came to the fore as a general, statesman, linguist and playwright in a period when the innovation movements in the Ottoman Empire gained momentum in the second half of the 19th century, were discussed. The section of the poem, which consists of 22 chapters and 247 couplets in total, is the section where the first 114 couplets, which explain the condition of faith, are discussed together with the Introduction. It has been seen that this work, which does not aim to appeal to a wide audience, aims to enable students in primary schools to learn the principles of belief and worship of Islam in an easy and memorable way. As a matter of fact, it has been determined that this issue, which was mentioned at the beginning of the work, was realized by using simple and understandable language throughout the text. The issue of whether the style and style of this text can be used in today's religious education activities has been discussed. In addition, a comparison is made with the relevant parts of Birgivi's *Vasiyetnâme*, which was written before the text and is one of the most famous examples of its kind, and the similar and different aspects are generally emphasized.

Keywords

Turkish Islamic Literature, Mathnawis, Poetic ilmihal, Kalam, Faith.

Ethical Statement	This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled “An Evaluation of the Subject of Faith in the Manzum İlmihal of Manastırlı Mehmed Rifat” at the 4th Turkish Symposium of Social Science.
Type	Article
Received	2024-08-10
Accepted	2025-01-05
Published	2025-01-15
Category	Social and Behaviour Sciences, Education
Research Area	Turkish Islamic Literature
Subject	Mathnawis
Conference	:
Title	4th Turkish Symposium of Social Sciences
Web	https://sempozyum.okuokut.org/tsbs/article/view/646
Location & Date	Online - August 26-31, 2024
Sponsor	Ankara Yıldırım Beyazıt University; Oku Okut Association
Proceeding Session	Session 1 - August 26, 2024, Monday 13:00 - 14:30
Copyright	© 2025 Hüseyin Şıra. The author retains the copyright and provides the publisher with a proper license to publish.
License	
Publisher	Oku Okut Press
Citation	Şıra, Hüseyin. “An Evaluation of the Subject of Faith in the Manzum İlmihal of Manastırlı Mehmed Rifat”. <i>TSBS Proceedings Journal</i> 4 (2025), 253-268. https://doi.org/10.55709/tsbsdergisi.646

Giriş

Edebiyatın dini bilginin yayılımı noktasındaki etkin gücü tartışmasız bir gerçektir. Türklerin İslam'ı kabulüyle birlikte ortaya koydukları edebi eserlerdeki dini muhteva ve rol ile dini eserlerdeki edebi unsurlar ve üslup şüphesiz birbirlerini beslemiştir. Edebiyatın kullandığı malzemenin söz olması hasebiyle her seviyeden okuyucuya doğrudan erişim imkânın olduğu¹ göz önünde bulundurulduğunda Müslüman Türklerin ortaya koydukları ilk eserlerden itibaren dini argümanları edebi metinlerde kullandıkları görülmektedir. Diğer taraftan dini bilginin öğretilmesi, yaygınlaştırılması ve kalıcı kılınması için de edebiyatın taşıyıcı gücünden istifade edildiği, bu doğrultuda Kur'an'ı tecvitli okumayı öğrenmek, Arapça dilbilgisi kurallarının öğretimi, inanç, ibadet ve ahlakla ilgili konulara öğretici tarzda metinlerin yazıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde hem klasik edebiyat araştırmalarına hem de İslami ilimlere dair yapılan pek çok çalışmaya konu alan bu ve benzeri hususların güncel din eğitimi ve öğretimi açısından da önem arz ettiği bir gerçektir. Bundan hareketle Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamış devlet adamı, asker, şair, oyun yazarı ve dilci kimlikleriyle tanınmış Manastırlı Mehmed Rifat Efendi'nin (öl. 1907) *Manzum İlmihal*'indeki iman konularının işlendiği beyitlerin bir değerlendirmesini yaparak yukarıda zikredilen noktaların önemi ortaya konmuş olacaktır.

Çalışmada Manastırlı Mehmed Rifat'ın *Manzum İlmihal*'inde imanın şartları diye bilinen 6 konunun nasıl işlendiği, hangi bilgilerin ne şekilde verildiği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunu yapmadan önce manzum ilmihallere dair genel bir değerlendirmede bulunulacaktır. Ayrıca Mehmet Rifat'ın eseriyle kendinden önce yazılmış metinler içerisinde ön plana çıkan Bahtî (ö. ?)² tarafından nazma çekilmiş Birgivi (ö. 981/1573)'nin *Vasiyetnâme*'si ile arasındaki benzerlikler ve farklılıklar tespit edilecektir.

Çalışmada beyitlerin dil içi çevirisine büyük oranda ihtiyaç olamaması nedeniyle anlatılan konu ya da kavramlar belirtilecektir. Beyit örnekleri çalışmayı hantallaştırmamak adına kısıtlı tutulacak çoğunlukla bahsi geçen inanç esaslarına dair hususların özetlenmesi yoluna gidilecektir.

1. Manzum İlmihal Türüne Genel Bir Bakış

Sözlük anlamı davranış bilgisi, terim olarak inanç, ibadet, muâmelât (günlük yaşayış), ahlâk konuları, yer yer büyük peygamberler, ayrıca Hz. Peygamber'in hayatına

¹ M. Orhan Okay, "Edebiyat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/395-396.

² Hayatına dair Birgivi'nin öğrencisi olması ve *Vasiyetnâme*'yi h. 1052(1642)'de nazmetmesi dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sezer Özyaşamış Şakar, *Birgivi Muhammed Efendi'nin manzum Vasiyetnâmesi (eleştirili metin-dil incelemesi-sözlük)* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 12; Sezer Özyaşamış Şakar, "Birgili Mehmed Efendi'nin Mensur Vasiyetnâme'sinin Nazma Aktarılmış Biçimi: Manzûme-i Birgili", *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi İmam Birgivi III. Cilt* (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021), 245.

dair özlü bilgileri içeren el kitabı anlamına gelen ilmihalin³ Osmanlı fıkıh geleneğinde *Vikâyenâme*, *Manzum Ferâiz*, *Manzum Fıkıh*, *Manzum İlmihal*, *Hüddâ Rabbim Manzumesi*, *İmâdü'l-İslâm*, *Vasiyetnâme*, 32 Farz, 54 Farz ve Mızraklı İlmihal gibi pek çok isimde ve muhtevada esere konu teşkil ettiği görülmüştür.⁴ Yine Hanefî fakihlerinden İmamzâde (ö. 573/1177)'nin *Şir'atü'l-İslâm*'ı da Osmanlı alimleri arasında rağbet gören bir ilmihal kitabıdır.⁵ Bir Müslümanın bilmesi gereken temel dini bilgilerin yer aldığı kitaplar kimi zaman da manzum bir şekilde kaleme alınmıştır. Kuşkusuz edebi bir metnin akılda kalıcılığı ve etkileyici güce sahip olması bu tercihin temel faktörleri arasındadır.⁶

İçerikleri ve hacimleri farklı olmakla birlikte Türkçe kaleme alınan tespit edilmiş otuza yakın manzum eserin varlığı bilinmektedir. Yukarıda ismi geçen eser isimlerinin dışında başlığında ilmihal kelimesi olmayan telif veya tercüme metinler de bulunmaktadır. Devletoğlu Yusuf (ö. 828/1424'ten sonra)'un *Vikâye Tercümesi* de bunlardan biri olup Anadolu sahasında yazılmış elde nüshası bulunan ilk Türkçe manzum ilmihal türü kitap olarak nitelenmektedir.⁷ Yine bu türün en bilinen örnekleri arasında Birgivî'nin *Vasiyetnâme* isimli eseri bulunmaktadır.⁸ 20. asra kadar kaleme alınan manzum ilmihal-

³ Hatice Kelpetin Arpağuş, "İlmihal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/139. Tarihi geçmiş ve fonksiyonları açısından ilmihallere dair yapılmış şu çalışmaya müracaat edilebilir: Hatice Kelpetin Arpağuş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal: Tarihi Geçmiş ve Fonksiyonu", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/22 (2002), 25-56.

⁴ Manzum ilmihallere dair yapılmış çalışmalardan bazıları için bk. Harun Kırkıl, *Halîl: Hayatı, Eserleri ve Ravzatü'l-îmân İsimli Eserlerinin Metin Tetkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005); Harun Kırkıl, "Türk Edebiyatında Manzum İlmihal ve Fıkıh Kitapları İle Son Devre Ait Bir Manzum Bir İlmihal: Manastırlı Mehmed Rifat Bey ve Manzum İlmihali", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (Nisan 2006), 433-476; Ali İhsan Akçay, "Salah Tracts In Verse Within Turkish Literature Khulasat Al-Kaidani And Turkish Translations In Verse", *International Journal of Humanities and Social Science* 1/15 (2011), 258-269; Erdal Seyis, *Türk-İslâm Edebiyatında Manzûm İlmihâller ve Manzûme-i Cecelî İbrâhîm Efendi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 9-35.

⁵ Bu eserin Türkçe manzum bir tercümesi üzerine yapılmış şu çalışmalara müracaat edilebilir: Necati İşler, *Muhammed b. İbrahim'in Manzum Şir'atü'l-İslâm Tercümesi (Şir'a-i Manzume) (İnceleme-Tenkitletli Metin)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021); Necati İşler, "Muhammed b. İbrahim'in Manzûm Şir'atü'l-İslâm Tercümesi (Şir'a-i Manzûm)", *Eskiye* 41 (2020), 775-812.

⁶ Kırkıl, ilmihallerin manzum bir şekilde telif edilmesinin sebepleri arasında yazan âlimin aynı zamanda edebî bir kişiliğinin olması, aktarılacak bilginin manzum ifade edildiğinde daha kolay öğrenilebileceği düşüncesinin yer alması, okuyucu kitlesini sıkılamaması, eserin cazibesini artıran bir imkân sunması ve tercüme yoluyla Türkçeye kazandırılan eserin kaynak metninin manzum olmasını zikretmiştir. Kırkıl, "Türk Edebiyatında Manzum İlmihal", 437.

⁷ Amil Çelebioğlu, "Balıkesirli Devletoğlu Yusuf'un Fıkıhî Bir Mesnevisi", *Türk Kültürü Araştırmaları Mehmet Kaplan İçin* 75 (1988), 128; Kırkıl, *Halîl: Hayatı, Eserleri ve Ravzatü'l-îmân İsimli Eserlerinin Metin Tetkiki*, 10. Gülşehrî (ö. 717/1317'den sonra)'ye ait *Manzum Kudûrî Tercümesi*'nin olduğu bilinmekle birlikte henüz bir nüshasına ulaşılamamıştır.

⁸ Birgivî'nin *Vasiyetnâmesi*'ne dair yapılan çalışmalardan bazıları için bk. Halil İbrahim Haksever, *Birgivi Vasiyat-Name (Dil Özellikleri-Metin Sözlük)* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1989); Şakar, *Birgivi Muhammed Efendi'nin manzum Vasiyyet-nâmesi (eleştirili metin-dil incelemesi-sözlük)*; Ahmet Turan Arslan, "Vasiyetnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/556-558. Çalışmada inanc konuları ele alınmasına rağmen metnin bir manzum ilmihal olması ve böyle isimlendirilmesi dolayısıyla manzum akâidnâmelere değinilmemiştir. Bu edebî türe dair bilgi için bk. Ali İhsan Akçay, *Türk Edebiyatında Manzum Akâidnâmeler: İnceleme Metin* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi,

lerden birisi de bu çalışmaya iman bahsiyle konu olan Manastırlı Mehmed Rifat'ın *Manzum İlmihal*'idir.

2. Manastırlı Mehmet Rifat Efendi'nin Manzum İlmihal'i

Bu başlıkta Mehmed Rifat'ın hayatına ve eserlerine dair kısa bir bilgi verildikten sonra çalışmaya konu olan Manzum İlmihal gene hatlarıyla anlatılacaktır. Son olarak da eserin iman konularını içeren bölümü incelemeye tabi tutulacaktır.

2.1. Hayatı

1851'de Manastır'da doğan Mehmed Rifat'ın⁹ babası Atina muhacirlerinden alay kâatibi Râşid Efendi'dir. 1872'de Mekteb-i Harbiyye'den kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuş ve aynı kurumda muallim olarak tayin edikten bir süre sonra kolağalığına terfi etmiştir. Bu atamalarda Mekâtib-i Askeriyye Nâzırı Süleyman Paşa (ö. 1892)'nin etkisi bulunmaktadır. Ayrıca yakın arkadaşı Hasan Bedreddin (ö.1912)¹⁰ ile Daruşşafaka'da hocalık yapan Mehmed Rifat, yine arkadaşının da desteğiyle *Çanta* isminde bir dergi çıkarmıştır. Bu dergideki "Temâşâ" isimli dizide kaleme aldıkları tiyatro eserleri Türk tiyatro tarihinin ilk oyun örnekleri olarak gösterilmektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde Mehmed Rifat'ın esir düşmesi¹¹ sebebiyle bir müddet ara verdikleri bu diziyi daha sonra yeniden başlattılarsa da önceki kadar ses getirmemesi dolayısıyla devam ettirmemişlerdir.¹²

Sultan Abdülaziz (ö. 1876)'in halline katılanlardan olması hasebiyle Sultan II. Abdülhamid (ö.1909) tarafından İstanbul'da bulunması uygun görülmeyen Mehmed Rifat Şam fırkası kaymakamlığına tayin edildikten sonra bir daha payitahta dönememiş ve son görev yeri olan Halep'te 1907'de vefat etmiştir.¹³

Hem kalem hem de kılıç ehli bir zat olması hasebiyle Osmanlı Devleti'nin son devrinde dikkati çeken Manastırlı Mehmed Rifat'ın hayatındaki kırılma noktasının Sultan Abdülaziz'in halli olduğu bir gerçektir. Bu hadiseden önceki süreçte bulunduğu görevlerde ortaya koyduğu eserleri onun hem içinde bulunduğu kurum olan orduya hem de milletin geleceği çocuklara yönelik ufkuna dair bir fikir vermektedir. Dönemin yeni yeni Osmanlı edebiyat dünyasına giren tiyatro oyunlarıyla orduda ve toplumdaki milli

2011); Ali İhsan Akçay, "Akâidnameler", *Türk-İslâm Edebiyatı El Kitabı*, ed. Ali Yılmaz (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 261-270.

⁹ Burada Manastırlı Mehmed Rifat'ın hayatı ve eserlerine dair kısaca verilen bilgiler şu çalışmalardan istifade edilerek aktarılmıştır: Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, ed. Mustafa Çiçekler (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2016), 1/636; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), III/1457-1461; Ahmet Bozdoğan, *Manastırlı Mehmet Rifat ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001); Alim Kahraman, "Mehmed Rifat, Manastırlı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/519-520. Bunlardan başka Mehmed Rifat'ın hayatı ve eserleri üzerine yapılmış pek çok tez, makale, bildiri ve kitap çalışması da bulunmaktadır.

¹⁰ Hasan Bedreddin Paşa'nın hayatına dair bk. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1/157-160; Kadir Güler - Seçkin Özkan, "Kütahyalı Hasan Bedreddin Paşa ve Tiyatro Eserlerine Dair Bazı Mülahazalar", *The Journal of Academic Social Science Studies* 5/3 (Haziran 2012), 77-78.

¹¹ Kahraman, "Mehmed Rifat, Manastırlı", 28/519.

¹² Bozdoğan, *Manastırlı Mehmet Rifat ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*, 16.

¹³ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, III/1457.

bilince katkı sağlamayı hedeflemesi onun zihin ve gönül dünyasının memleket sevgisiyle dolu olduğunun bir göstergesidir. Ayrıca edebiyat bilimi, dilbilgisi ve belagat konularına dair verdiği eserler de Mehmed Rifat'ın Türkçenin doğru ve etkili kullanımına dair bir dava sahibi olduğunu düşündürmektedir. Manzum ve mensur olarak kaleme alınmış pek çok hikâye ve dini eserleri vermesi de onun farklı pek çok türde kendini ifade etmek isteğinin bir göstergesidir.¹⁴ Yazarlığında Namık Kemal'in büyük bir etkiye sahip olduğu eserleri üzerine çalışma yapan Bozdoğan tarafından ortaya konulmuştur.¹⁵

2.2. Manzum İlmihal

Mehmed Rifat'ın dini eserleri içerisinde yer alan *Manzum İlmihal*'in ilk baskısının 1305'te Selanik'te yapıldığı daha sonra da 1308'de *Manzum Kısâs-ı Enbiya* ve *Manzum Sîre-i Muhammediyye* ile birlikte *Tuhfetü'l-İslâm* içerisinde yayımlandığı aynı adlı eserin so-nundaki açıklamadan anlaşılmaktadır.¹⁶

Mehmed Rifat bu kitabı yazmasındaki sebebi ayrıntılı bir şekilde ilmihal okumuş olan Müslüman çocuklara özetlemek suretiyle yadigâr bırakmak olarak ifade etmiştir. Ayrıca manzum bir şekilde yazılmış sözlerin ezberlenmesi ve unutulmamasından hareketle bu yöntemi tercih ettiği de aynı satırlarda ortaya konulmuştur.¹⁷

Eser mesnevi nazım şekliyle aruzun recez bahrinden “müstefilâtün müstefilâtün” kalıbıyla yazılmıştır.¹⁸ Kitabın başında yer alan mensur mukaddime de ifadesini bulduğu üzere Mehmed Rifat şiirde bir hüner göstermekten ziyade din hizmetleri noktasında faydalı olacağı gayesiyle vezin ve kafiye çok dikkat etmeksizin akılda kalıcı bir metin ortaya koymuştur.¹⁹ Mukaddime ve tetimme başlıkları dahil 22 kısımdan oluşmaktadır.²⁰ Başlıklar arasında imanın şartları, Ma'rifetullah, melekler, kitaplar, peygamberler, kader, ahiret, amel babı, emirler ve yasaklar, İslâm'ın binası, namaz, namazın, farzları, abdestin farzları, guslün farzları, oruç, Hac ve zekât, diğer farzlar, vacipler, sünnetler ve haram bulunmaktadır.²¹ Bu başlıklar arasında Ma'rifetullah, emirler ve yasaklar, peygamberler ve diğer farzlar başlıklarının diğerlerine göre nispeten daha fazla olduğunu belirtmek gerekir.

¹⁴ Manastırlı Mehmed Rifat eserlerine dair detaylı bilgi için bk. Bozdoğan, *Manastırlı Mehmet Rifat ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*, 48-354.

¹⁵ Bozdoğan, *Manastırlı Mehmet Rifat ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*, 22-24.

¹⁶ Bozdoğan, *Manastırlı Mehmet Rifat ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*, 294.

¹⁷ Mehmed Rifat, *Manzum İlm-i Hal* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1313), 2.

¹⁸ Kırkıl, bu kalıbın seçilmesindeki etkeni eser eğri vezne göre ve taktî (Vezinli bir mısra'yı vezin kalıplarının cüzlerine göre ayırma) ile okunursa bir çocuk oyunu veya tekerleme edası [verilmek istendiğinin] hissedildiğini belirtmiştir. Kırkıl, “Türk Edebiyatında Manzum İlmihal”, 447.

¹⁹ Mehmed Rifat maksadını şu şekilde dile getirmiştir: “Uşûl-i nazımda medhûl olan kaşır u imâle gibi şeylerden her çend ictinâb edilmiş ise de vezni tahtî için ba'zî esmâ-i 'âliyyede görülen zarûret üzerine onlar müsteşnâ olarak sâ'ir kelimât parçalanmayıp müstakillen okunarak eţfâle suhûlet bahş olunmak arzusu bazı yerlerde onları ihtiyâra macbûr edildiğinden ve esâs maşşad hâşşâ ibraz-ı hüner olmayıp mahzâ mesâ'il-i diniyyeyi unutulmayacak şüretde kolaylıkla belletmek bir hîdmet-i diniyyede bulunmak hevesine mübtenî olduğundan vezni ü kavâfi ve sâ'ir şerâit-i mazımda vâkif her nev' haţî'ât enz-d-i erbâb-ı dânişde 'afv ü taşşih buyrulur ümidindeyim”. Mehmed Rifat, *Manzum İlm-i Hal*, 2-3.

²⁰ Eserin fiziki özelliklerine dair bk. Kırkıl, “Türk Edebiyatında Manzum İlmihal”, 447.

²¹ Bu başlıkların sayfa numaraları ve beyit aralıklarına dair detaylı bilgi için bk. Bozdoğan, *Manastırlı Mehmet Rifat ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*, 296-297.

2.3. Manzum İlmihal'deki İman Bahsi

Mehmed Rifat'ın eserinin iman ve amel gibi iki temel konu üzerine inşa edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Manzum İlmihal'le birlikte hem Hz. Peygamberin hayatının hem de diğer peygamberlerin kıssalarının anlatıldığı eserlerin yer aldığı *Tuhfetü'l-İslam* şeklinde bir kitap oluşturması Mehmed Rifat'ın İslam dinine bütüncül ve birbirini tamamlayıcı hususları bir arada düşünmek suretiyle yaklaştığının bir göstergesidir.

Daha önce de belirtildiği gibi mukaddime ile birlikte 113 beyitlik bir hacme sahip iman bahsinde imanın şartlarının sade bir dille anlatıldığı görülmektedir. Burada dikkat çeken ilk husus esere başlanırken çizilen çerçevenin Hz. Peygamber'in sünneti doğrultusunda hareket etmek olduğudur. Akaid yani inanç esasları noktasında İmam Maturidî ve İmam Eşarî birlikte anması ehl-i Sünnet çizgisini takip ettiğinin bir göstergesidir. Yine kitabın ikinci ana bölümünü oluşturan amelde ise saygıyla bilinmesi ve tabi olunması gereken kişi olarak İmam Âzam Ebû Hanife anılmıştır. Bunların yanında edille-i şeriyye olarak Kur'ân, Sünnet, icmâ ve kıyas eserde zikredilmiştir. (10. beyit)

“Şurut-ı İmân” başlığında 6 tane olan ve halk arasında âmentü diye bilinen esaslar 4 beyitle sıralanmış, ardından “Ma'rifetullah” başlığına geçilmiştir. Bu başlığa Allah'a iman denmeyip “Ma'rifetullah” kelimesinin seçilmesi, ilgili başlıktaki 26 beyit dikkatle okunduğunda daha iyi anlaşılmaktadır. Hemen her beyitte Esmâ-i Hüsnâ'dan ya da Cenâb-ı Hak'ın zâtî ve subûtî sıfatlarından bir hususun anlatıldığı görülmektedir. Örneğin başlığın ilk beytinde birinci mısradaki ihlâs Suresindeki 1. ve 4. ayetteki “ahad” ve “küfüvv”e ikinci mısradaki ise Esmâ-i Hüsnâ'daki “el-Evvel” ve “el-âhir” isimlerine bir gönderme yapılmıştır. Bir sonraki beyitte de yine aynı surenin 3 ayetinde yer alan Allah'ın doğmamış ve doğurmamış olması hususiyetleri anlatılmıştır:

18 Allâh birdir yokdur nazîri
Her şeyiñ oldur bed' ü ahîri

19 Toğmuş degildir bir nesneden ya
Bir nesne toğmaz zâtından aşla

Sonrasındaki beyitlerde yerde ve gökte ne varsa hepsinin Allah tarafından yoktan var edildiğini, sonradan yaratılmış bir varlık olmadığı için Allah'ın bir zıddının ya da benzerinin olmadığını, bu yüzden de renk, şekil, mekân ve zamandan münezzehe olduğu vurgulanmıştır. Cisim, cevher, araz, garaz, tagayyür, tebeddül gibi kelimelerin zikredilmesi ise başka dikkat çekici bir husustur. Mehmed Rifat'ın Tanrı-alem tasavvuruna dair Maturidî ve Eşarî kelam anlayışının bir tezahürü olarak sonraki beyitlerde de ifadesini bulacağı subûtî sıfatları zikretme ihtiyacı hissetmesi bahsi geçen kavramlara bakış açısını da ele vermektedir. Mehmed Rifat:

29 Hakk'ıñ işinde hikmet var amma
Olmaz 'abes iş Allâh'da aşla

diyerek tekvin dışındaki diğer subûtî sıfatlar olan ilim, kelam, sem', irade, görmek (basar), kudret ve hayatı da zikredip daha önce bahsettiği vücûd, vahdâniyet ve muhâlefetün li'l-havâdis dışındaki zâtî sıfatlarından kîdem, bekâ ve kıyam bi-nefsihiyi

de vurgulamıştır. Bu başlıkta son olarak esmâ-i hüsnâyı öğrenmenin önemini belirttikten sonra zikredilen sıfatlarla tanımaya çalışılan Cenâb-ı Hakk'ın ahirette görüleceği şöyle dile getirilmiştir:

42 Esmâ-i hüsnâ lâzımdır öğren
Belle şifâdan ya başka yerden

43 Bil âhirette vardır nihayet
Mü'minler için Allâh'ı ru'yet

“Melekler” bahsi beş duyuyula algılanamayan ve isyan etmeyen varlıklar olduklarını anlatan bir beyitle başlamakta sonrasında ise erkeklik veya dişilik özelliklerinin olmadığı, verilen emirleri yerine getirdikleri, yemedikleri ve içmedikleri daima itaat halinde oldukları belirtilmektedir. Mukarrebîn diye bilinen dört büyük melek dışındakilerin yerde ve gökteki sorumlularıyla meşgul oldukları

48 Dördü muḳarreb sā'irleri hem
Arz u semâda meşḡul her dem

beytiyle ifade edilmiş, daha sonra Cebrâil, Mikâil, İsrâfil ve Azrâil görevleriyle birlikte zikredilmiştir.

“Kitaplar” başlığında Cenâb-ı Hakk'ın dört büyük kitabı ve 100 sahifeyi Cebrâil aracılığıyla peygamberlere indirdiği belirtilmekte, bunlardan 10 sahife Hz. Âdem'e 30 sahife Hz. İdris'e, 50 sahife Hz. Şit'e ve 10 sahife Hz. İbrahim'e gönderildiği 58 ve 59. beyitlerde ifade edilmektedir. Daha sonra Tevrat, Zebur ve İncil'in indirildiği Peygamberlerle birlikte anılmakta ve Kur'ân'ın gelmesiyle hepsinin hükmünün fesh olduğu bildirilmektedir. Burada dikkat çeken bir husus da Kur'ân'ın varlığının Hz. Peygamber'den önceki peygamberler tarafından biliniyor ve iman eliyor olması ile ilgili şu beyitlerdir:

64 Peyḡamberân hep vâkıfdı aḡdem
Dirlerdi vardır Ḳur'ân-ı Ekrem

65 Eylerdi anlar Ḳur'ânla imân
Ḥatm-i kütübdür mevcüd o el-ân

Mehmed Rifat, “Peygamberler” başlığı altında Allah'ın hükümlerini bildirmek üzere insanlardan peygamber seçtiğini ve her akıl sahibine bir gönderdiğini belirterek başlamış, daha sonra onların özellikleri olan emanet, sıdk, tebliḡ, ismet ve fetâneti sıralamış bu kavramların ne olduklarını açıklamamıştır. Sonraki beyitlerde gönderilen pek çok peygamberden yalnızca Kur'ân'da ismi geçenler sıralanmış, Hz. Peygamber'le nübüvvetin noktalandığı ve hak dinin İslâm olduğu Hz. Peygamber'in de diğer peygamberlerden üstün olduğu belirtilmiştir.

İslam kültür ve medeniyet tarihinde pek çok Allah dostu isim olmakla birlikte ashabın yerinin farklı olduğu, onlar içerisinde de raşit halifelerin yüksek bir makamda oldukları şu beyitlerde ifade edilmiştir:

85 Vardır bu diniñ çok evliyası
Aşḡâb ama eşref-i velâsı

86 Aşhâb içinde Bū Bekr 'Ömer hem
'Oşmân 'Alî'dir a'lā vü ekrem

“Kader” başlığında yine Mâturidî akaidi çerçevesinde ilim, irade, kudret ve tekvin sıfatları doğrultusunda bir anlatımın yapıldığı görülmektedir. Kulun kalbinin hayr ve şerden birini meyledebileceği görüşü cüzî iradeye bir vurgu olarak düşünülebilir. Fakat Mehmed Rifat, bu bölümde daha çok Allah'ın rızası üzerinden tâat ve isyan kavramlarını ele almış, şerden uzak durup hayra yakın olmak konusunda bir tembihte bulunmuştur:

95 Olmazsa maqrûn fi'liñ rızāya
'Āşî olursuñ sen hep Ĥudā'ya

96 Şarf-ı irâdet kıl ĥayra dā'im
Şerden ĥazer kıl sen olma āşim

“Āhiret” başlığında Allah'ın emriyle bir gün kıyametin kopacağı, ama ondan önce kişinin ölümüyle kabre konulunca Münker Nekir meleklerinin rabbini ve peygamberini kim, dinin ve kitabın ne sorularını soracağı anlatılmaktadır. Bu soruların cevabını Rab-bim Allah, peygamberin Hz. Muhammed, kitabım Kur'ân ve dinim İslâm şeklinde cevaplayanlara kabir azabının olmayacağı, bilemeyenlerin ise azap çekeceği belirtilmektedir. Daha sonra kıyamet alametlerinin görüleceği, insan hayvan ne varsa yeryüzünde hepsinin öleceği, tekrar dirilip mahşer meydanına geleceği, amellerin tartılıp bütün yaptıklarının hesabının sorulacağı, tüm bunların sonunda da ya nimete ya da azaba ulaşılacağı 106-111. beyitler arasında tasvir edilmektedir. Allah'a tabi olanların peygamberlerin şefaatine erişeceklerini söyleyen Mehmed Rifat iman bahsini şöyle bitirmiştir:

112 Kim eylemişse Ĥakk'a icabet
Anda nebîler eyler şefā'at

113 Bahş-i 'aķā'id çün geldi fi'l-ĥāl
Nazmen beyana ber-vech-i icmal

2.4. Manzum İlmihal'in Birgivî'nin Vasiyetnâmesi ile Kısa Bir Mukayesesi

Bu başlıkta Mehmed Rifat ile Birgivî'nin Vasiyetnâmesi arasındaki benzerlik ve farklılıklar başlıklar üzerinden tablo halinde sunulacak ve elde edilen veriler doğrultusunda kısa bir değerlendirme yapılacaktır.

	<i>Vasiyetnâme</i>	<i>Manzum İlmihal</i>
Mukaddime	11 beyit, klasik tarzda hamdale, salvele ve sebep-i telif bulunmaktadır.	12 beyit, her ne kadar “elhamdülillah” diye başlasa da doğrudan kitabın yazılış sebebi anlatılmıştır. Ayrıca amelde ve itikatta mezhep imamlarının ismi zikredilerek sunulacak din anlayışının çerçevesi de belirtilmiştir. ²²
Allah’a İman	106 beyit, Selbî sıfatlar tek bir başlık altında 28 beyitte anlatılmış, 78 beyitlik Subûtî sıfatlarda ise “Hayat” sıfatının dışında diğerlerinin müstakil olarak açıklanmış	27 beyit. “Ma’rifetullah” başlığını taşıyan bu kısımda müstakil bir başlık olmaksızın Cenâb-ı Hakk’ın zâtî ve subûtî sıfatları detaya girmeden kısa kısa ifadelerle kimi zaman da sadece isimleri zikredilerek anlatılmıştır.
Melekler	22 beyit, dört büyük melek Mikail dışında müstakil başlıklarla anlatılmış	10 beyit. Meleklerin özellikleri kısaca belirtilmiş ve dört büyük melek birer beyitle tanıtılmıştır.
Kitaplar	13 beyit. Dört büyük kitabın kilmere indiği belirtilmekle birlikte 100 sayfalık suhuf zikredilmesine rağmen hangi peygamberlere verildiği belirtilmemiştir. Kur’ân’ın indirilmesiyle diğer kitapların hükmünün ortadan kalktığı ve onun hükmünün kıyamete kadar devam edeceği vurgulanmıştır.	14 beyit. Bu başlıkta kendisine suhuf verilen peygamberler ve sayfa sayıları ile dört büyük kitap da dört beyitle ifade edilmiştir. Farklı olarak Kur’ân’ın daha önceki peygamberler tarafından da bilinip varlığına iman ettiklerine dair beyitler bulunmaktadır.
Peygamberler	68 beyit. 15 beyitlik peygamberlere iman anlatıldığı kısımda Hz. Âdem ile Hz. Peygamber’in arasında pek çok peygamberin geldiği belirtilmekte fakat ikisinin dışında bir isim geçmemektedir. ²³ Bu başlıktan sonra Hz. Peygamber’e dair farklı başlıklar bulunmaktadır. Miraç ve Kur’an başta olmak üzere mucizelerinden, vahyin başlaması, hicret ve vahyin bitişi ile vefatına dair başlıklarla bu bölümde Hz. Peygamber’e ayrı bir yer verildiği görülmektedir. Ayrıca bu bölümde velilerin kerametleriyle dört büyük halifeye de ayrı başlıklarla yer verilmiştir.	20 beyit. Peygamberlere ait beş temel özellik zikredilmiş, 6 beyitte Kur’ân’da ismi geçen peygamberler sıralanmıştır. Raşit halifelerin ise sadece ismi zikredilmekle yetinilmiştir.

²² *Manzum İlmihal*’de *Vasiyetnâme*’den farklı olarak “mukaddime” başlığından sonra ““şürüt-ı iman” başlıklı beş beyitten oluşan bölümde imanın şartları sıralanmıştır.

²³ Peygamberlerin sayılarının çok olması dair vurgunun her iki metinde de yapıldığı görülmektedir.

Çokdur peyâm-ber bizde mefhum

İdd ü hesâbı Allâh’a ma’lûm (*Manzum İlmihal*, 73. beyit)

Çamusu hâkık u şıdk oldı sayılmaz

İhsâbın Hâk bilür bir kimse bilmez (*Vasiyetnâme*, 170. beyit)

Ahiret²⁴	80 beyit. Bu bölümde kabir azabı, kıyamet alametleri, kıyamet ahvali, haşr, amel defterlerinin verilmesi, hesap, mizan, sırat, havz, cennet ve cehennem başlıkları müstakil olarak bulunmaktadır.	15 beyit. Müstakil bir başlık olmakla birlikte bu eserdeki ahiret anlatımı da kabir hayatı ile başlamakta, daha sonra kıyametten önce alametlerinin belireceği belirtilmiştir. Kıyametle birlikte her canlının öleceği sonra yeniden dirilme ve mahşer meydanında toplanmanın gerçekleşeceği, mizanda amellere bakılıp hesabın olacağı, cennet ve cehennemin hak olduğu vurgulanmıştır.
Kader	21 beyit. Levh-i mahfuzda yazılan kade- rin zamanı geldiğinde gerçekleşmesine (kazasına) kimsenin engel olamayacağı, hayr ve şerrin Allah'tan olduğunu, kişinin şerri Allah'ın niçin yarattığını bil-meye lüzum olmadığına vurgu yapmak suretiyle Cebrî bir tutum sergilediğini görülmektedir	9 beyit. İlim, irade, kudret ve tekvin sıfatları çerçevesinde kısa ve öz bir anlatım mevcut. Kitabın başında yer alan Maturidî ve Eşarî kelamı doğrultusunda bir kader anlayışını aktardığını söylemek mümkündür.

Birgivi'nin *Vasiyetnâmesi*'ne Bahtî tarafından nazma çekilen metnin ilk 323 beyitlik kısmından²⁵ bölüm başlıklarının büyük oranda korunarak fakat Mehmet Rifat'ın ifadesiyle icmâl edilmek suretiyle daha sade bir dille yazıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu özetleme bazen *Vasiyetnâme*'deki müstakil başlıkların birer beyitle anlatılması şeklinde olmuş (melekler bölümü), bazı kısımlar ise Mehmed Rifat tarafından metne hiç alınmamıştır. (Hz. Peygamber'in mucizeleri, hicreti, vefatı, eşleri vb.)

Sonuç

Tanzimatla birlikte açılan hem askeri hem de sivil mekteplerde okutulacak din dersleri için yazılacak ders kitapları noktasında Manastırlı Mehmed Rifat'ın kendisini sorumlu hissederek bir manzum ilmihal yazmıştır. Bu kitap ilk defa 1305'te Selanik'te müstakil olarak, daha sonra *Manzum Kısâs-ı Enbiya* ve *Manzum Sîre-i Muhammediyye* ile birlikte *Tuhfetü'l-İslâm* içerisinde basılmıştır. Son olarak da 1313'te İstanbul müstakil olarak yayınlanmıştır. Eserin hem müstakil hem de siyer ve kısâs-ı enbiya türü eserlerle birlikte basılmış olması yazarın dini bilginin öğretilmesi noktasındaki bütüncül yaklaşımının bir neticesidir.

Manastırlı Mehmed Rifat'ın hem sivil hem de askeri okullarda muallim olarak görev almış olması verdiği eserlerin çeşitliliğine de yansımıştır. Namık Kemal'le olan yakınlığı onu edebiyat sahasında tutmuş, Tanzimat'la birlikte gelişen yeni anlayış doğrultusunda tiyatro oyunları türünde eserler vermiştir. Aynı zamanda dini muhtevalı eserler

²⁴ Manzum İlmihal'de bu bölüme ait başlık daha sonra gelmektedir.

²⁵ Şakar, *Birgivi Muhammed Efendi'nin manzum Vasiyet-nâmesi (eleştirili metin-dil incelemesi-sözlük)*, 22-51. Bahtî'nin manzum tercümesinin en hacimli yerinin 106 beyitle Allah'a iman başlıklarının yer aldığı kısım olduğu görülmektedir. Bu bölümü 80 beyitle ahirete iman takip etmektedir. Kalan beyitler arasındaki hacim sıralaması 68 beyit peygamberlere iman Hz. Peygamber ve raşit halifelerin anlatıldığı başlıklar, 23 beyit kadere iman, 22 beyit meleklerle iman ve 13 beyit kitaplara iman şeklindedir.

veren Mehmed Rifat'ın din eğitimi noktasında kendini sorumlu hissetmesi dolayısıyla kaleme aldığı *Manzum İlmihal*'i ise sade, anlaşılır ve ezberlenmesi kolay bir metin olarak gözükmektedir. Bu çalışmanın temel noktasını teşkil eden metindeki imanın şartlarının anlatıldığı bölüm ise 101 beyittir. Beyitlerin başlıklara dağılımı şu şekildedir: “şurût-ı iman” 5, “ma’rifetullah” 27, “melekler” 10, “kitaplar” 14, “peygamberler” 20, “kader” 9 ve “âhiret” 17 beyittir.

Mehmet Rifat'ın her başlığın sonunda bir sonraki konuya geçişi haber veren beyit söylemesi metnin eğitim ve öğretim amaçlı kaleme alındığının göstergesidir. Mehmed Rifat kitabın başında yer alan mensur mukaddimede açıkça maksadının şiirde bir hüner göstermek olmadığını bildirmiş, dini konuları unutulmayacak şekilde kolaylıkla belletme gayesini metin boyunca gütmüştür. Nitekim amaç doğrultusunda kimi zaman vezin ve kafiyeden ödün vermiştir.

Manzum İlmihal'in, türün daha önceki meşhur örneklerinden ve Anadolu'daki İslâm anlayışının temel taşlarından olan Birgivî *Vasiyetnâme*'siyle iman bahsi noktasında yapılan mukayesesinden elde edilen verilere göre ise beyit sayıları dışında başlık sıralamaları dahil pek çok ortak hususun olduğu görülmektedir. Bunda Mehmed Rifat'ın *Vasiyetnâme* gibi kült bir eseri okumasının kuvvetle muhtemel olduğu söylenebilir. Fakat Mehmet Rifat daha sade ve kullandığı aruz kalıbı dolayısıyla da ezberlemesi ve akılda kalması daha kolay bir metin ortaya koymayı tercih etmiş denilebilir.

Mehmed Rifat'ın eserinin bu çalışmaya konu olan imanın şartları ile ilgili kısımlarının günümüz din eğitim ve öğretimine kaynaklık etmesi açısından da önemli olduğunu söylemek mümkündür. İlköğretim düzeyindeki din derslerinde okutulan inanç konularının öğretiminde metnin ilgili kısımları ders kitaplarında kullanılmasında Millî Eğitim Bakanlığı'nın öğretim programlarını geliştiren birimlerine tavsiye edilebilir.

Kaynakça | References

- Akçay, Ali İhsan. "Akâidnameler". *Türk-İslâm Edebiyatı El Kitabı*. ed. Ali Yılmaz. 261-270. Ankara: Grafiker Yayınları, 2021.
- Akçay, Ali İhsan. "Salah Tracts In Verse Within Turkish Literature Khulasat Al-Kaidanı And Turkish Translations In Verse". *International Journal of Humanities and Social Science* 1/15 (2011), 258-269.
- Akçay, Ali İhsan. *Türk Edebiyatında Manzum Akâidnâmeler: İnceleme Metin*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011.
- Arpağuş, Hatice Kelpetin. "İlmihal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/139-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Arslan, Ahmet Turan. "Vasiyetnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/556-558. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bozdoğan, Ahmet. *Manastırlı Mehmet Rifat ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. ed. Mustafa Çiçekler. haz. M. A. Yekta Saraç. 3 Cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2016.
- Çelebioğlu, Amil. "Balıkesirli Devletoglu Yusuf'un Fikhî Bir Mesnevîsi". *Türk Kültürü Araştırmaları Mehmet Kaplan İçin* 75 (1988), 43-57.
- Güler, Kadir - Özkan, Seçkin. "Kütahyalı Hasan Bedreddin Paşa ve Tiyatro Eserlerine Dair Bazı Mülâhazalar". *The Journal of Academic Social Science Studies* 5/3 (Haziran 2012), 75-89.
- Haksever, Halil İbrahim. *Birgivi Vasiyat-Name (Dil Özellikleri-Metin Sözlük)*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*. 4 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- İşler, Necati. "Muhammed b. İbrahim'in Manzûm Şir'atü'l-İslam Tercümesi (Şir'a-i Manzûm)". *Eskiyeni* 41 (2020), 775-812.
- İşler, Necati. *Muhammed b. İbrahim'in Manzûm Şir'atü'l-İslam Tercümesi (Şir'a-i Manzume) (İnceleme-Tenkitletli Metin)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Kahraman, Alim. "Mehmed Rifat, Manastırlı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/519-520. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kelpetin Arpağuş, Hatice. "Bir Telif Türü Olarak İlmihal: Tarihî Geçmişi ve Fonksiyonu". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/22 (2002), 25-56.
- Kırkıl, Harun. *Halil: Hayatı, Eserleri ve Ravzatü'l-İmân İsimli Eserlerinin Metin Tetkiki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Kırkıl, Harun. "Türk Edebiyatında Manzum İlmihal ve Fıkıh Kitapları İle Son Devre Ait Bir Manzum Bir İlmihal: Manastırlı Mehmed Rifat Bey ve Manzum İlmihali". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (Nisan 2006), 433-476.
- Mehmed Rifat. *Manzum İlm-i Hal*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1313.
- Okay, M. Orhan. "Edebiyat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/395-397. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Seyis, Erdal. *Türk-İslâm Edebiyatında Manzûm İlmihaller ve Manzûme-i Ceceli İbrâhîm Efendi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Şakar, Sezer Özyaşamış. "Birgili Mehmed Efendi'nin Mensur Vasiyetnâme'sinin Nazma Aktarılmış Biçimi: Manzûme-i Birgili". *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi İmam Birgivi III. Cilt*. 241-250. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Şakar, Sezer Özyaşamış. *Birgivi Muhammed Efendi'nin manzum Vasiyyet-nâmesi (eleştirili metin-dil incelemesi-sözlük)*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.